

ПРАВОВІ ПИТАННЯ МАЙНОВИХ ВІДНОСИН

І. Спасибо-Фатєєва, доц. НЮА України

Акціонери як суб'єкти правовідносин: питання термінології

Стосовно таких суб'єктів права, як акціонери, в законодавстві України вживаються декілька термінів. Так, в ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» міститься термін *акціонери* без будь-якого роз'яснення цього поняття і без зазначення того, хто може бути акціонером, а також без відокремлення їх з кола засновників. В ст. 26 зазначеного Закону йдеться про *засновників* акціонерного товариства, які є суб'єктами правовідносин при створенні акціонерного товариства, але разом з тим зберігають свій особистий статус протягом певного часу після його державної реєстрації. Законодавець вживає також у загальних положеннях даного Закону термін *учасник* господарського товариства стосовно усіх видів господарських товариств. Крім цих термінів, у розділі II Закону України «Про господарські товариства» по відношенню до акціонерів містяться також терміни *власник* і *держатель*.

Для встановлення суб'єктів правовідносин, що виникають при створенні акціонерного товариства і в процесі його діяльності, необхідно розібратися у великій кількості термінів.

Розуміння акціонера як учасника є найбільш поширеним в науковій літературі, що в першу чергу впливає із термінології закону і непродуманості концепції, яка покладена в основу законодавчого регулювання акціонерних товариств і прав акціонерів. Так, можна розмірковувати, що якщо в ст. 3 Закону України «Про господарські товариства» йдеться про учасників господарських товариств, то цілком можливо припустити, що такими і є акціонери. Заради справедливості слід відмітити, що в розділі II цього Закону про акціонерів як про учасників не говориться на відміну,

наприклад, від ЦК РФ, в п. 1 ст. 96 якого акціонери прямо називаються учасниками акціонерного товариства.

У літературі не тільки вживається цей термін, а й акціонери йменуються членами акціонерного товариства¹.

Здавна не тільки не надається значення розбіжностям цих понять, а й навпаки, прийнято їх ототожнювати. Так, Г. Шершеневич стверджував, що акціонером визнається той, хто є учасником в підприємстві з обмеженою для всіх відповідальністю, однаково, чи має він акцію або пай². Разом з тим можливість вживання по відношенню до акціонера терміна «учасник» чи неможливість цього носить принциповий характер. Додержання того чи іншого підходу до цієї проблеми, по-перше, визначає відносини, в яких знаходяться акціонер і акціонерне товариство; по-друге, самі ці відносини визначаються розумінням об'єкту правовідносин за участю акціонера; по-третє, ці відносини обумовлюються комплексом прав акціонера.

Існують три концепції з приводу правової природи прав акціонерів, а саме: вони існують у зобов'язальних правовідносинах; речевих правовідносинах (акціонери-співвласники) та корпоративних правовідносинах.

Інтерес становлять єдність і відмінності російського й американського законодавчих та наукових підходів. Законодавці цих країн виходять з того, що відносини між акціонером і товариством є зобов'язальними, але висновки з цього робляться прямо протилежні. Росіяни вважають за припустиме при цьому говорити про право акціонера на участь, а американці, навпаки, є категоричними у своїх твердженнях про те, що всі посилання на акціонера як на учасника або члена корпорації повинні бути виключені³.

Менш всього є прибічників наявності речевих правовідносин між акціонерами і товариством, які для свого існування навряд чи потребують самого вживання поняття участі. Для речевих правовідносин цілком достатньо вважати акціонера власником акцій.

Відмінною від названих є позиція прибічників корпоративних правовідносин з участю акціонерів, які виходять з неподіль-

¹ Див., напр.: *Кашанина Т. В.* Хозяйственные товарищества и общества: правовое регулирование внутрифирменной деятельности. М., 1995. С. 60.

² Див.: *Шершеневич Г. Ф.* Учебник торгового права. М., 1994. С. 161.

³ Див.: *Батлер Уильям Э.* Корпорации и ценные бумаги по праву России и США. М., 1997. С. 41.

ності розуміння акціонера як власника акцій і носія прав, що надаються йому цією акцією. При чому специфічність цих прав та їх відмінність як від речевих, так і від зобов'язальних дозволяють стверджувати про наявність у акціонера певних прав, що іменуються правами на участь. Звідси і можливість вживання терміна *учасник* стосовно акціонера.

Наведені міркування слід сприймати у сукупності з поняттям об'єктів правовідносин з участю акціонерів. При першому наближенні таким об'єктом виступає акція, яка одночасно є об'єктом права власності акціонера. Але вже дослідження акції приводить до того, що цим об'єктом є права, які надаються нею, а не акція як така. Концентрованим виразом згаданих прав і є право на участь (майнове при сплаті акцій і формуванні статутного фонду, в подальшому — в розподілі прибутку та ін., а також немайнове — на участь в загальних зборах акціонерів та ін.). Звідси, якщо виходити із наведеного, категорії участі та власності не виключають одна другу, і, як наслідок, категорії *учасник товариства* і *власник акцій* також не повинні виключати одна другу. Питання полягає лише в тому, яке значення надається тій чи іншій категорії в понятті *акціонер*.

Американська доктрина виходить з того, що головним для акціонера є одержання доходу від акцій у вигляді дивідендів або в разі їх продажу на фондовому ринку. При фактичній відсутності у акціонерів таких прав, як участь в управлінні акціонерним товариством, при мінімізації питань, що вирішуються загальними зборами акціонерів і з врахуванням інших обставин акція дійсно є лише втіленням (показником) майнових благ, а акціонер тільки і сприймається як власник акцій. До того ж процес створення корпорацій, в якому як би найбільш доречно говорити про участь у формуванні статутного капіталу¹, є відносно коротким. Навпаки, строк діяльності акціонерного товариства, протягом якого існують його акції, є невизначено довгим і в цей період права, що надаються акцією, виникають не у зв'язку з внесенням вкладів у товариство, а в результаті угод з ними і в першу чергу купівлі-продажу на фондовому ринку. Тому акція сприймається як річ, як об'єкт права власності, а не як підтвердження вкладу до статутного капіталу корпорації.

¹ Проте навіть це заперечується американською доктриною, яка стверджує, що при передплаті на акції їх оплата є не вкладом, а є покупною ціною акції.

Українська, російська та європейська доктрини не тільки надають великого значення участі акціонера в товаристві (в роботі його органів і через це формуванню волі акціонерного товариства), а й вважають, що саме це право є найбільш значущим для європейських акціонерів, особливо в Україні (як і в інших колишніх республіках СРСР), де при нерозвинутості фондового ринку інтереси акціонерів практично не спрямовані на одержання прибутку від акцій за рахунок біржової гри, а зводяться до можливості впливати на роботу органів акціонерного товариства.

У зв'язку з наведеним ми не вбачаємо якихось суперечностей у використанні щодо акціонерів обох термінів. Зовсім інше впливає із зіставлення інших термінів, що вживаються в Законі України «Про господарські товариства», і в юридичній літературі, а саме — *володілець* і *держатель* акцій.

Очевидно, що ці терміни вживаються по відношенню до акціонера або власника акцій. В цьому розумінні так звані володільці і держателі є акціонерами і цим визначається їх правове становище в акціонерному товаристві. По відношенню ж до акції як об'єкта речевого або іншого права ці особи можуть бути як власниками, так і невласниками, наприклад, у разі, коли акції мають державні, приватні, комунальні підприємства, котрі не є власниками свого майна і тому не можуть бути власниками акцій. Акції ж їм належать на такому ж праві, як і інше майно, тобто на праві або повного господарського відання, або оперативного управління. Відчужувачем акцій, а в розумінні ст. 28 Закону України «Про господарські товариства» — їх держателем, може бути також особа, яка не є ні власником, ні носієм іншого речевого права, наприклад, особа, акції якій передані в довірче управління, комісіонер.

Однак навряд чи законодавець керувався цим розумінням при уведенні термінів *держатель* і *володілець*. Із смислу нормативних актів, що регулюють питання акцій і акціонерних товариств, впливає намір законодавця України ототожнити зазначені поняття з поняттям *власник акцій*, а в ч. 12 ст. 2 Закону Російської Федерації «Про ринок цінних паперів» прямо зазначається, що володілець — це особа, якій цінні папери належать на праві власності або на іншому речевому праві.

Причини вживання термінів *власник*, *володілець* та *держатель* акцій цікаво простежити історично. В першу чергу, привертає увагу те, що класична юридична література уникає вживання терміна

власник цінного паперу, віддаючи перевагу поняттю *держатель цінного паперу*¹. Це було викликано невизначеністю сприйняття іменного і ордерного цінного паперу як об'єкта права власності, і у зв'язку з цим застосування понять речевого права було б некоректним².

Ще більш проблематичним є використання терміна *володілець акції* у зв'язку із поняттям володіння як фактичного обладнання річчю. Саме так і розуміється володіння в Україні, не зважаючи на те, що наше законодавство, на відміну від законодавства Росії, ще не передбачає володіння як особливого речевого права. Останнє ж однозначно розуміється як «заснована на законі можливість мати у себе дане майно, утримувати його в своєму хазяйстві (фактично володіти ним, враховувати на своєму балансі і т. под.)³, «юридично забезпечена можливість господарського панування власника над річчю»⁴, «реальне обладнання майном»⁵. Якщо до того ж виходити із розуміння акцій як безтілесних речей, то спільне вживання цих термінів навряд чи є можливим. У зв'язку з цим до цього часу залишається актуальною стурбованість К. Победоносцева, який свого часу відмічав, що «в якій мірі може бути застосоване поняття про володіння до особистих прав, що виникають із зобов'язань — це питання ще не з'ясоване наукою»⁶. І до цього часу залишається нез'ясованим питання про можливість застосування понять володіння до корпоративних прав, що надаються акцією.

Враховуючи, що володіння в законодавстві України нерозривно пов'язане з поняттям права власності, вживання понять *володілець*, *законний володілець* безумовно пов'язує їх із поняттям *власник*, використовуючи їх як синоніми. В той же час доречно

¹ Див.: Мурзин Д. В. Ценные бумаги — бестелесные вещи. М., 1998. С.105; Белов В. А. Ценные бумаги в российском гражданском праве. М., 1996. С.153—154.

² Див.: Мурзин Д. В. Вказ. праця.

³ Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М.: Фонд «Правовая культура», 1995. С.229.

⁴ Гражданское право. Часть 1: Учебник / Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. Л., 1996. С.296.

⁵ Див.: Римское частное право / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М., 1996. С.176.

⁶ Див.: Победоносцев К. Курс гражданского права. Первая часть (Вотчинные права). СПб., 1896. С. 204—205.

звернутися до ЦК України і Закону України «Про власність», в яких обумовлюється, що їх норми застосовуються до особи, яка хоч і не є власником, але володіє майном на праві повного господарського відання, оперативного управління або на інших підставах, передбачених законом чи договором. При цьому знов-таки залишається нез'ясованим питання про можливість поширення на безтілесні речі володіння ними як майном, але у будь-якому разі робиться застереження, що дозволяє врахувати становище носіїв різних речевих прав.

Чи належне розв'язання знайшов законодавець, використавши термін *держатель* по відношенню до акціонера? Вважаємо, що цей термін настільки ж недоречний, наскільки і термін *володілець*, тому що держання в сучасному законодавстві не зафіксоване як особливе право, а давніми римлянами розумілось як володіння, засноване на праві, відмінному від права власності, в першу чергу договорі. Держателем в цьому розумінні визнавалися орендар, наймач та ін. При цьому стає зрозумілим, що вживання терміна *держатель акцій* не відповідає його поняттю.

Із наведеного можна зробити висновок про те, що в законодавстві про акціонерні товариства і акції слід позбавлятися суперечливих термінів і використовувати термін *власник акцій* або *акціонер*.

Крім засновників і акціонерів, в акціонерному товаристві не можуть бути особи, які придбали акції і не відносяться ні до тієї, ні до іншої категорії. Так, невірним видається позиція Вишого арбітражного суду України¹, відповідно до якої статутний фонд акціонерного банку формується за рахунок коштів акціонерів або вкладів засновників, і страхова компанія, яка придбала акції банку в обмін на своє майно, не є ні акціонером, ні засновником. Безумовно, власник акцій, придбаних тим чи іншим способом (на біржовому чи позабіржовому ринку цінних паперів, шляхом внесення в їх оплату грошей або майна), є акціонером, і інше неможливе.

Незважаючи на активність засновників щодо реєстрації акціонерного товариства і пасивність передплатників як потенційних акціонерів, з моменту державної реєстрації товариства стан засновників і акціонерів вирівнюється, бо й ті, й інші по суті стають акціонерами — власниками акцій.

¹ Див.: Бизнес. 1997. 25 марта. № 11.

У літературі вже обговорювалося питання про категорії осіб, яким законодавством України заборонено виступати як засновникам акціонерних товариств¹. Так, особи з непогашеною судимістю не мають права бути засновниками, але можуть придбавати акції на вторинному ринку. Однак, будучи акціонерами, такі особи обмежуються в правах, що надаються акціонеру акцією, зокрема, в праві бути обраними до органів акціонерного товариства (правління, наглядової ради), оскільки члени цих органів згідно із ст. 23 Закону України «Про господарські товариства» є посадовими особами. Не можуть вони також бути обраними головою ревізійної комісії, який так само є посадовою особою.

Більш заплутаним залишається питання про право державних службовців бути акціонерами. Висловлювалося міркування про те, що якщо громадяни займаються підприємницькою діяльністю із створенням юридичної особи, то саме остання і буде здійснювати таку діяльність². Уведення до ст. 16 Закону України «Про державну службу» застереження, що державні службовці можуть займатися підприємницькою діяльністю безпосередньо або через посередників, ситуацію не прояснило, як не прояснила цього в цілому і редакція ст. 5 Закону України «Про боротьбу з корупцією». Ця стаття, крім заборони державним службовцям безпосередньо або через посередників чи підставних осіб займатися підприємницькою діяльністю, доповнена недопустимістю для них бути повіреними третіх осіб у справах державного органу, входити самостійно, через представника або підставних осіб до складу правління чи інших виконавчих органів підприємств, кредитно-фінансових установ, господарських товариств, організацій, спілок, об'єднань, кооперативів, які здійснюють підприємницьку діяльність. Звідси випливає, що поняття підприємницької діяльності і в цьому Законі не розкриті. Категорії ж заборон для посадових осіб є більш проясненими, а саме тим, що їм за відсутності заборони бути акціонерами (якщо не розуміти акціонерів як *учасників*, про що мовиться в ст. 5 Закону України «Про боротьбу з корупцією») заборонено обиратися до наглядової ради, входити до складу правління і бути головою ревізійної комісії.

¹ Див.: *Селиванова И.* Нонсенс: осуществление корпоративного права как коррупционное правонарушение // Предпринимательство, хозяйство и право. 1998. № 6. С. 3–8.

² Див.: *Дзера О. В.* Развитие права собственности граждан в Украине. К., 1996. С. 141.

Як видно, і при розв'язанні цього істотного питання має значення термінологія *учасник* і *акціонер*, що використовується законодавцем. Так, якщо розуміти під учасниками всіх осіб, що беруть участь у будь-яких господарських товариствах, у тому числі акціонерних, тоді державним службовцям не дозволено бути акціонерами. Але такий висновок навряд чи є обґрунтованим, бо за змістом норми закону законодавець не мав на увазі встановлювати для цих категорій осіб подібні обмеження, покликані покласти край можливості зловживань з їх боку. Останнє може бути досягнуто за допомогою встановлення заборони на входження до складу органів акціонерного товариства, а не можливості для них бути акціонерами.

При цьому слід також виходити з того, що державні службовці мають право бути акціонерами у разі придбання ними акцій за приватизаційні майнові сертифікати, які їм видані, як і всім громадянам України. Це є безспірним. При цьому вони не можуть бути обраними до наглядової ради акціонерного товариства або бути його головою ревізійної комісії та членами правління.

Отже, при розгляді цього питання ми виходили із сутності поняття *підприємницька діяльність*. Але спірність розуміння підприємницької діяльності дісталася нам з дореволюційних наукових позицій і нерозв'язаності цього питання в законодавстві. Так, за проф. Петражицьким, акціонери не вважалися підприємцями з юридичної точки зору, тому що угоди здійснюються не від їх імені, а від імені юридичної особи — акціонерного товариства. З економічної точки зору вони також не можуть бути підприємцями, тому що не проявляють діяльності і турботи, притаманних останнім, а їх доход є процентом з капіталу, а не підприємницьким прибутком¹.

Навпаки, Г. Шершеневич заперечував проти цього, вважаючи, по-перше, що юридична особа є лише засобом, яким діють фізичні особи. По-друге, він виходив із аксіоматичного уявлення про те, що власник одноособових підприємств безумовно є підприємцем, який може не проявляти активності і турботи, поклавши це на управляючого, як це трапляється в акціонерному товаристві².

¹ Див.: *Петражицкий*. Акционерная компания. М., 1898. С. 36 і наст.

² Див.: *Шершеневич Г. Ф.* Вказ. праця. С. 162.

З цих протилежних точок зору виявляється достатньо аргументів *за* і *проти*, які потребують окремого дослідження самого поняття підприємницької діяльності, що виходить за межі цієї статті. До наведеного слід лише додати щодо нагальної необхідності внесення ясності в це питання з боку законодавця.

Надійшла до редколегії 15.03.99

*П. Жигалкін, чл.-кор. АПрН України,
В. Яричевський, доц. НЮА України*

Проблеми взаємодії інститутів трудового і фінансового права в реалізації конституційних прав людини

У Конституції України право на працю систематизоване з низкою прав людини, які, з одного боку, будучи безпосередньо пов'язані з трудовою діяльністю, виступають неподільно, а з іншого — являють собою комплекс прав людини, пов'язаний з її трудовою діяльністю шляхом не трудових, а деяких інших галузевих правовідносин. Проблеми вдосконалення всіх норм права, покликаних забезпечити людині належний рівень життя і реалізацію її прав в Україні, вирішуються як на загальнотеоретичному, так і на практичному рівні. Актуальність даних проблем зростає в умовах економічної кризи і хронічного невиконання державними органами обов'язків перед трудівниками щодо забезпечення їх основним джерелом доходів — заробітною платою.

З усього кола проблем у даній статті здійснена спроба розв'язати ті з них, що пов'язані з функціональними можливостями конкретних інститутів трудового і фінансового права, об'єднана спрямованість яких покликана сприяти реалізації конституційних прав людини.

Як відомо, однорідність трудового і фінансового права обумовлена природою майнових відносин, на основі яких вони об'єднані в національній системі законодавства (ст. 2 ЦК України). У системі інститутів трудового права найбільш наближеними до інститутів фінансового права є наступні: колективний договір;